Cartea medicală iluministă din spațiul românesc 1800-1830

Cristian MATEI

Școala doctorală a Universității "1 Decembrie 1918" din Alba Iulia
Doctoral School of "1 Decembrie 1918" University of Alba Iulia
Personal e-mail: matei_crissu@yahoo.com

Romanian medical books from 1800 to 1830

Romanian medical books have been only randomly investigated until this moment by the Romanian historians. In the Western countries the scientific medicine started during the Renaissance period and during that time the medical experts were questioning the Galen theory for trying to offer a rational answer to lead to a better organized medical science into medical research areas.

The European medical historiography has improved considerably with new published studies in the XVII and XVIII century.

During the Enlightenment period the medical science in Romania was only empirical, and the population was treated by doctors and local surgeons without any medical studies, without hospitals and there were pharmacies only in the major cities. Also, there were no medical books or any medical culture. The transition process from empirical medicine to scientific medicine began in the late eighteenth century and it was completed in the first three decades of the next century. In this period some local charities had opened, local doctors were employed and the first medical schools were opened in Romania. Also, during this time were translated the first epidemiology books, sexual diseases books and generally had spread medical records related to the medicine as a science. The reason why so many studies were published was to make as popular as possible the new discovers from the medical field. Another reason was the attempting of raising the living standards of the population.

Keywords: Medical books, empirical medicine, scientifical medicine, Enlightenment, education

În secolul al XVIII-lea medicina care domina în Țările Române era una pur empirică, în sensul că populația era tratată de chirurgi sau medici care nu posedau cunoștințe medicale sau diplome de specialitate, *doftori* în adevăratul sens al cuvântului întâlnim activând doar pe curțile boierești; spitale permanente nu existau, dar în cazul izbucnirii unor epidemii erau amenajate de către autorități unele instituții filantropice periodice, în care activau medici străini; spițerii existau doar în orașele mai importante, de o cultură și o literatură medicală nici nu se poate vorbi în Veacul Luminilor. Procesul de trecere de la medicina empirică la cea științifică a început în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, definitivându-se în primii ani ai celui următor. Acum medicii autohtoni cu studii în străinătate au cercetat problemele de sănătate cu care se confrunta populația și au publicat concluziile lor punând astfel bazele unei literaturi de specialitate cu conținut epidemiologic în vederea eradicărilor epidemiilor de ciumă, a bolilor cu transmitere sexuală, sifilis și a promulgării noii metode de variolizare.

Ciuma reprezintă una dintre marile evenimente din istoria Europei, fiind considerată un adevărat focar demografic aproape patru veacuri consecutiv. Epidemiile de ciumă[1] au făcut nenumărate victime în istoria omenirii. La mijlocul secolului al XIV, sursele istoriografice informează că ciuma a depopulat Europa cu aproximativ 20 de milioane de locuitori ocupând unul din primele locuri din lista „ucigașilor" umanității[2]. În primele patru decenii ale secolului al XVIII-lea, în Transilvania au fost înregistrate nenumărate epidemii de ciumă (1709-

1710, 1712, 1717-1720, 1737-1739, 1740-1743), în care au murit peste 350000 de locuitori[3]. Problemele de ordin medical, demografic, economic și administrativ din Transilvania veacului iluminist, au dus ca medicii autohtoni să ia măsuri de stopare a flagelului epidemic.

Prima tipăritură românească de acest gen a apărut în anul 1815 de sub teascurile tipografiei Liceului Regesc din Cluj, cu titlul de *Semnele din care se poate cunoaște ciuma*[4], semnată fiind de protomedicul Transilvaniei, Samuel Pataki. În această perioadă, molima pestoasă se afla la granița Imperiului, dar din punct de vedere al personalului medical, Principatul Transilvaniei nu stătea tocmai bine. Astfel autoritățile vieneze au decis să recruteze din fiecare sat din apropierea frontierelor persoane care să fie supuse unui instructaj minim pentru a putea recunoaște când un comerciant sau un locuitor al satului respectiv suferă de virusul ucigător. Medicului provinciei i-a revenit sarcina de a crea un asemenea curs sumar, care prima dată a fost întocmit în limba maghiară după care a fost tradus și tipărit în limba română[5]. Din punctul de vedere al conținutului medical, putem preciza că evocă instrucțiuni mult mai bine elaborate decât normativul antiepidemic adoptat de Guberniul Transilvaniei în noiembrie 1813[6]. Lucrarea lui Pataki enumeră șase metode din care se poate depista virusul, pe când normativul oficial amintește doar trei. Cursul putea fi o carte de căpătâi în caz de boală nu numai pentru cei din zonele de graniță ci și pentru restul populației, deoarece pe lângă formele bolii sunt amintite și metodele de tratamente din medicina casnică care pot preveni și ușura durerea.

În Principatele Române, în special în Țara Românească, primele informații legate de ciumă și de tămăduirea ei apar inserate în *Cărticică care cuprinde multe lucruri de folos*[7], tradusă fiind din limba poloneză de către Gavriil Vinețchi, un ofițer al curții domnești. Principalul capitol al lucrării este „Câteva dohtorii pentru oameni", în care sunt consemnate rețete a aproape 50 de entități morbide din nomenclatura curentă în medicina casnică a epocii[8]. Nu lipsesc din leacurile menționate drogurile, care făceau minuni în Evul Mediu sau în Renaștere, precum teriaca, dar nici plantele medicinale din regiunile noastre. Printre rețetarul absurd și superstițios al anumitor leacuri, plantele medicinale prescrise de traducător din limba germană, abundă în remedii a căror eficacitate a fost verificată de medicina științifică. În cazul ciumei se precizează că este interzisă preluarea vreunui obiect de la cei bolnavi[9]. Observăm că în anul 1825 cărticica a fost reeditată, având același titlu[10], ceea ce denotă un interes sporit pentru populație și cunoașterea rețetelor casnice, doar că tipăritura a suferit unele modificări, fiind incluse noi rețete și excluse altele. Cartea de rețete medicale a lui Vinețchi a avut un succes excepțional deoarece dacă o urmărim de-a lungul timpului observăm că ea a mai fost copiată în câteva manuscrise în perioada 1810-1820[11]. Informațiile medicale, atât cele legate de ciumă cât și cele de medicină casnică din rețetele medicale precizate pentru prima dată de Vinețchi, au fost inserate și în paginile *Calendarului* de la Buda pe anul 1818[12] într-o formă mai redusă.

În anul 1824, Ștefan Episcopescu tipărea la București o carte de medicină de 30 de pagini, intitulată *Mijloace de ocrotirea ciumei*[13]. Aceasta a fost prima tipăritură medicală având ca și subiect direct tămăduirea bolilor epidemice, realizată de un medic de origine română. Noua carte începe prin „cuvântul autorului", în care se prezintă sănătatea ca pe cea mai mare avuție a omului, apoi împarte conținutul cărții în trei categorii: în prima discută despre boala ciumei în linii generale, în partea a doua redă mijloacele de prevenire împotriva molimei și în a treia prezintă tratamentul indicat în vedere îmbunătățirii stării de sănătate a persoanelor care au fost prinse de virusul epidemic.

Întorcându-ne în spațiul transilvan al secolului al XVIII-lea, întâlnim pe lângă epidemiile de ciumă și o boală cu transmitere sexuală, boala sfrânțului[14]. În ceea ce privește apariția virusului în Europa, părerile sunt împărțite, unii cercetători susțin că a apărut odată cu întoarcerea conquistadorului Cristofor Columb și urmașilor săi din America, iar alții susțin că a apărut mult mai repede. Ceea ce știm cu exactitate este că, virusul s-a extins foarte repede, având la început un caracter epidemic. În Ardeal, noua boală a fost importată din Occident, și o întâlnim, din prisma documentelor, în Brașov încă din anul 1501, iar la Sibiu peste un an[15]. Cei bolnavi de sifilis erau izolați într-un spital numit *Franzosenhaus*[16], iar la Brașov o asemenea instituție filantropică a fost inaugurată în 1539. În orașele din Transilvania, prezența unei noi boli în rândul comunităților este frecvent menționată în secolul al XVII-lea, ajungând la apogeu în secolul al XVIII-lea. Fiind o boală cu transmitere sexuală este normal să o întâlnim în orașele comerciale și în taberele militare, în schimb la sate în perioada de care ne ocupăm nici nu poate fi adusă în discuție prezența acestei boli venerice. Primul medic trimis de Viena, care a semnalat boala în Ardeal, a fost medicul Andre Etienne, precizându-o în raportul său pentru anul 1784. Zona cercetată de doctor a fost Munții Apuseni, mai exact regiunea Zlatnei, unde în anul 1782 existau peste 1200 de familii îmbolnăvite, iar peste patru ani menționează că virusul a depășit numărul de 2000 de familii[17]. În raport înainta și doleanța de a se înființa trei spitale mai mici, în trei zone miniere, sau unul mare la Câmpeni. Creșterea substanțială a bolii s-a datorat în principiu expulzării prostituatelor și vagabonzilor din Imperiu în perioada cuprinsă între anii 1762-1769, care erau trimiși în Banat[18]. Autoritățile austriece au luat această decizie cu scopul de a stăvili epidemia de lues în Imperiu, îmbolnăvind în schimb populația unui întreg Principat. Trebuie menționat faptul că virusul a fost întâlnit și în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, observăm acest lucru din scrierile medicului Andreas Wolf care vorbește de o „scurgere albă" întâlnită la femei[19]. El este cel care descoperă și blenoragia și scabia

sifilitică în rândul populației moldovene[20].

Cât timp medicul Etienne a activat în zona minieră a Munților Apuseni, încercând să oprească îmbolnăvirile, a descoperit și o metodă de tratare a sifilisului, experimentându-o pe pacienții săi. Guberniul Transilvaniei, fiind înștiințat de noua modalitate de tratament, i-a cerut medicului în anul 1792 să prezinte metoda în scris. Memoriul a fost redactat peste un an în limba latină, fiind prezentat în cele mai mici puncte fiecare procedeu prin care se putea stopa boala venerică. Autoritățile, imediat după intrarea în posesia raportului, au ordonat traducerea lui în limbile germană, maghiară și română. În anul 1802 apărea la Cluj cartea *A vénusi szerelem nyavajának rővid leirása és bizonyos orvoslása a legújabb tapasztalások szerint*[21], a profesorilor de la Școala de chirurgie, Andreas Szőts și Janos Eckstein. Peste un an se tipărea în oficina lui Petru Barth din Sibiu o ediție în limba română[22], purtând titlul de *Învățătură adevărată pre scurt a vindeca boala sfrânțului, după experența și ispitirile cele mai nouă*[23]. Guberniul Transilvaniei a ordonat tipărirea ei în mai multe exemplare care să fie expediate în fiecare oraș și sat. Din punct de vedere al alcătuirii tipăriturii, aflăm din „cuvântul înainte" că Guberniul Transilvaniei a ordonat ca tălmăcirea despre boala luesului să fie împărțită în două mari categorii; *in primo* fără cuvinte de specialitate, fiind destinată publicului larg, *in secundo* cu termeni medicali, având ca și scop informarea medicilor din Transilvania și nu numai. Cărticica lui Szots și Eckstein, redactată cu tact și acuratețe oferea eventualilor cititori abundente informații la nivelul cunoștințelor științifice ale timpului. Din păcate, mesajul educativ-sanitar al scrierii era condamnat să rămână fără suficient ecou în marea masă a populației, prea puțin pregătită să-l recepteze[24].

În schimb despre tehnica variolizării putem discuta doar începând cu anul 1798 când Edward Jenner a publicat la Londra o carte medicală prin care aducea la cunoștința autorităților și publicului larg, studiile sale efectuate timp de 25 de ani în vederea obținerii unui mijloc eficace și nevătămătoare de prevenire a variolei[25] prin inocularea la om a puroiului apărut pe ugerul vacilor. Descoperirea a venit ca un dar de la Dumnezeu la sfârșitul secolului al XVIII-lea, teoria fiind răspândită în primii ani ai veacului următor la toate popoarele.

Primele cazuri de vaccinare de pe teritoriul țării noastre s-au realizat la București în anul 1800, de către medicul Constantin Caracaș. În Ardeal, potrivit unor studii cele dintâi încercări antivariolice s-au efectuat în data de 1 mai 1799, de către oftalmologul Mathias Lassel și Joseph Benjamin Barbenius, inoculându-și proprii lor copii[26]. Protomedicul Transilvaniei, Michael Neustadter a fost preocupat intens de problema vaccinării în rândul populației autohtone, tipărind în anul 1803 la Sibiu cartea *Ueber die Kuhpockenimpfund. Ein paar Worte zur Beherzigung für alle Familienvater in Siebenbürgen*[27], având 50 de pagini. Următorul an apărea în tipografia lui Ioan Barth, traducerea în românește, având titlul *Cuvânt pre scurt despre ultuirea vărsatului de vacă. Spre întărirea inimii pentru toți părinții din Ardeal*[28], doar că de această dată avea un cuprins mai bogat de 63 de pagini. În ceea ce privește existența tipăriturii, era cunoscută doar din însemnarea lui Vasile Popp în Disertație, neexistând nici un exemplar. În anul 1970 a fost identificat un dublură al lucrării în Arhivele Statului din Brașov. Motivul pentru care s-au păstrat doar puține exemplare dintr-un tiraj de 4600 este acela că tipăritura trata un subiect de actualitate, prezentând publicului cititor metodele de tratare a epidemiei de variolă. *Cuvînt pre scurt*, în ciuda aspectului său modest, tipic pentru orice broșură de popularizare, este rodul unei documentări serioase în domeniul medical și al unei analize critice a teoriilor emise atât de adepții, cât și de adversarii vaccinării, Neustádter reprezentând persoana perfect informată, înzestrată cu mult discernământ și preocupat de imediata punere în aplicare a cuceririlor științei[29]. În ceea ce privește realizarea traducerii, putem afirma faptul că traducătorul a inserat pe alocuri noțiuni științifice pentru care a introdus câteva note explicative.

O altă tipăritură despre ultuirea vărsatului din spațiul transilvan a apărut în anul 1817 de sub pana medicului Ferencz (Frățilă) Bene, intitulată *Scurtă învățătură pentru vărsatul cel mîntuitoriu*[30], la Buda. Publicația cuprinde pe pagina de titlu informația cum că este a doua ediție revizuită, doar că prima ediție a fost tipărită în anul 1802, în limba maghiară. Scopul scrierii lui Bene nu a fost acela de popularizare a tehnicilor de tratare în caz de variolă, ci este destinată unor persoane inițiate în știința medicală. Observăm în lucrare că autorul insistă în prezentarea vaccinului folosind termeni de specialitate.

Prin apariția cărții medicale tipărite ajungem la concluzia că astfel s-a finalizat procesul de trecere de la o medicină empirică la una pur științifică, că s-a îmbogățit *corpus-ul* istoriografiei medicale, că au apărut medici autohtoni cu diplomă în care populația începea să aibă încredere lăsând oarecum la o parte leacurile bătrânești și superstițiile. Prin cartea medicală nu numai că s-au pus bazele unor cunoștințe epidemiologice, ci s-a creat fundamentul unei culturi literare în rândul populației din mediul rural.

Note:

1. Ciuma este o boală infecțioasă a cărei apariție este cauzată de bacteria Yersinia pestis, gazda intermediară fiind puricele de șobolani, de obicei se transmite când puricele părăsește gazda rozătoare și intră în contact cu omul. Are trei forme de manifestare: ciuma bubonică, forma cea mai ușoară, se manifestă prin inflamarea nodulilor limfatici și este transmisă doar de purice. Trei sferturi dintre cazurile de ciumă sunt bubonice. 2. Ciuma pneumonică, afectează sever plămânii și este răspândită prin aerosoli; fără tratament, este adesea fatală în trei – patru zile. 3. Ciuma septicemică, bacteriile suprasaturează sângele și deseori provoacă moartea în 24 ore,

înainte să apară și alte simptome. Ciuma poate fi prevenită prin vaccin. În *Enciclopedia Universală Britannica,* coord. Ilieș Câmpeanu, Cornelia Marinescu, vol. IV, București, Editura Litera, 2010, pp. 82-83.

2. Florin Ioan Chiș, *Epidemiile și eradicarea lor în Nord-Vestul României (secolele XVIII-XIX),* Cluj Napoca, Editura Mega, 2011, p. 18.

3. Teodora Daniela Sechel, „Healthcare Policy and the Social Discipline Promoted by the Habsburg in Transylvania (1740-1830)", in Wolfgang Schmale (ed.) *Multiple kulturelle Referenzen in der Habsburgermonarchie des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, vol 24, 2010, p. 232.

4. BRV IV, nr. 405, p. 145, Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate. Primele tipărituri de interes medical în limba română (1581-1820),* București, Editura Medicală, 1988, pp. 206-209, Aurel Răduțiu, Ladislau Gyemant, *Repertoriul actelor oficiale prind Transilvania tipărite în limba română 1701 – 1847,* București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, pp. 280-281, Valeriu Bologa, *Contribuțiuni la istoria medicinei în Ardeal,* Cluj-Napoca, Editura Institutului de arte grafice Ardealul, 1927, p.30, Valeriu Bologa, *Începuturile Medicinei Științifice Românești*, Cluj-Napoca, Tipografia foii „Lumea și Țara", 1930, p. 30, Caius T. Jiga, „Ordine guberniale transilvane și alte publicații românești (1766-1848)", p. 11.

5. Iosif Spielmann, „Reforma chenotiană a sistemului austriac de carantină" în vol. *Din Istoria luptei antiepidemice în România*, București, Editura Medicală, 1972, pp. 121.

6. Aurel Răduțiu, Ladislau Gyemant, *Repertoriul actelor oficiale prind Transilvania tipărite în limba română 1701 – 1847,* București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, pp. 278-279.

7. BRV II, nr. 692, p. 478.

8. Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate,* p. 272.

9. În secolul al XVIII-lea cât și cel următor populația din mediul rural prelua fără nicio scrupulă hainele celor decedați, fără a-și pune problema că acestea ar putea fii contaminate cu virusul pestos. Hainele sunt considerate purtătoare de ploșnițe, păduchi și purici, care trec la cei care le-au cumpărat sau moștenit. Aruncate în prăvălii și pe tarabe, fiind umplute de praf murdăria intră în țesături și răspândesc cu repeziciune molimele. Autoritățile au fost nevoite adesea să ia măsuri de prevenție sau să cerceteze sursa morții suspicioase a mai multor persoane din anumite regiuni. Vezi la Madeleine Ferrieres, *Les Bien des pauvres. La consommation populaire en Avignon (1600-1800)*, Seyssel, Champ Vallon, 2004; Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare, Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească 1750-1860*, București, Editura Humanitas, 2015, p. 181.

10. BRV III, nr. 1236, p. 459.

11. C. Turcu, „Rețete medicale de la începutul secolului al XIX-lea", în *Istoria Medicinei. Studii și cercetări,* București, Editura Medicală, 1957, pp. 340-346.

12. BRV III, nr. 974, p. 216.

13. BRV III, nr. 1214, p. 442.

14. Numele purtat de sifilis în secoul al XVIII-lea. Sifilisul este o boală cu transmitere sexuală, cauzată de spirocheta *Creponema Pallidum*. Dacă nu este tratată, evoluează în trei stadii: primar, caracterizat prin șancru și febră ușoară; secundar, cu erupție la nivelul pielii și al mucoaselor, inflamarea ganglionilor limfatici, contaminarea oaselor, a articulațiilor, a ochilor și a sistemului nervos; stadiul terțiar, se manifestă după o perioadă de latență care poate dura câțiva ani și doar un sfert dintre cei infectați manifestă simptome. Sifilisul se poate transmite și de mama purtătoare la făt. Alte forme de *Creponema* cauzează specii diferite de sifilis similare dar mai puțin agresive fără transmitere sexuală. Virusul poate fi depistat prin analiza sângelui, chiar și în timpul perioadei de latență. În *Enciclopedia Universală Britannica,* coord. Ilieș Câmpeanu, Cornelia Marinescu, vol. XIV, București, Editura Litera, 2010, p. 165.

15. Ernest Rothbacher, „Un spital antivenerian la Hălchiu în 1787", în vol. *Din Istoria luptei antiepidemice în România*, București, Editura Medicală, 1972, p. 147.

16. Valeriu Bologa, *Din istoria sifilisului,* Cluj-Napoca, Tipografia Națională, 1931, p. 38

17. T. Ghițan, C. Știrbu, „Propuneri pentru înființarea unor instituții spitalicești în regiunea Zlatnei și a Văii Arieșului (1786)", în *Din Istoria Medicinii Românești și Universale,* sub îngrijirea prof. Valeriu Bologa, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962, p. 148.

18. Valeriu Bologa, *Din istoria sifilisului,* p. 39.

19. Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare. Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească 1750-1860,* p. 209.

20. Pompei Gheorghe Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc,* București, 1938, pp. 383-384.

21. Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate,* p. 94.

22. Tipăritura până la jumătatea secolului al XIX-lea nu a fost cunoscută. Ion Bianu și Nerva Hodoș au introdus cartea în repertoriul Cărții Românești Vechi, pe baza informațiilor din lucrarea lui Vasile Popp din anul 1738, intitulată *Disertație despre tipografiile românești*. Iatroistoriograful român, Valeriu Bologa, scria cu regret despre tipăritură, în studiul său din anul 1927, deoarece nu se cunoștea nici un exemplar, dar tot el a fost cel care o descoperă și o prezintă pentru prima dată în anul 1955. Vezi la Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate,* p. 94. BRV II, nr. 663, p.447, Eva Maria Mârza, „Preocupări de diplomatică la Vasilie Popp", în *Tentația Istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor,* Cluj-Napoca, 2003, pp. 359-385.

23. BRV II, nr. 663, p. 447.

24. Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate,* p. 96.

25. Variola purta numele în epoca iluministă de bubat sau vărsat. A fost cunoscută din Antichitate în China, India și Egipt, fiind adusă în emisfera vestică de conquistadorii secolului al XVI-lea, decimând populația băștinașă cu rezistență imunitară scăzută. Este o infecție virală strict umană, care produce febră și o erupție de gravitate variabilă care formează apoi pustule. Acestea se usucă și lasă cicatrici. Nu se răspândește ușor dar virusul supraviețuiește timp îndelungat în afara corpului uman. Edward Jenner a produs la sfârșitul secolului al XVIII-

lea un vaccin pe baza variolei bovine, până atunci oamenii tratându-se de virusul epidemic prin metode empirice de inoculare. În *Enciclopedia Universală Britannica,* coord. Ilieș Câmpeanu, Cornelia Marinescu, vol. XIV, București, Editura Litera, 2010, p.67.

26. Caius T. Jiga, „Din trecutul vaccinării antivariolice în Țara Bîrsei", în vol. *Aspecte istorice ale medicinei în mediul rural,* București, Editura Medicală, 1973, p. 159.
27. Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate,* p. 111.
28. BRV II, nr. 669, p. 450.
29. Gheorghe Brătescu, *Grija pentru Sănătate,* p. 112.
30. BRV III, nr. 931, pp. 181-182, BRV IV, nr. 913, p. 302.

Bibliography:

Bianu, Ion. Hodoș, Nerva. *Bibliografia Românească Veche 1508-1830 (Old Romanian Bibliography),* Tomul II, 1716 – 108, București, Editura Academiei Române, 1910.

Bianu, Ion. Hodoș, Nerva. *Bibliografia Românească Veche 1508-1830 (Old Romanian Bibliography),* Tomul III, 1809 – 1830, București, Editura Academiei Române, 1912-1934.

Bologa, Valeriu. *Contribuțiuni la istoria medicinei în Ardeal (Contributions to history of medicine in Transylvania),* Cluj-Napoca, Editura Institutului de arte grafice Ardealul, 1927.

Bologa, Valeriu. *Din istoria sifilisului (History of pox),* Cluj-Napoca, Tipografia Națională, 1931.

Bologa, Valeriu. *Începuturile Medicinei Științifice Românești (The beginings of romanian scientific medicine)*, Cluj-Napoca, Tipografia foii „Lumea și Țara", 1930.

Brătescu, Gheorghe. *Grija pentru Sănătate. Primele tipărituri de interes medical în limba română (1581-1820) (Care for helth. First medical printings in romanian (1581-1820),* București, Editura Medicală, 1988.

Chiș Ioan Florin. *Epidemiile și eradicarea lor în Nord-Vestul României (secolele XVIII-XIX) (Epidemics and their eradication in North-West of Romania (18th-21th century),* Cluj Napoca, Editura Mega, 2011.

Enciclopedia Universală Britannica (Britannica), coord. Ilieș Câmpeanu, Cornelia Marinescu, vol. IV, XIV București, Editura Litera, 2010.

Ferrieres, Madeleine. *Les Bien des pauvres. La consommation populaire en Avignon (1600-1800) (The good of the impoveriseh. Popular consumtion in Avignon (1600-1800)*, Seyssel, Champ Vallon, 2004.

Ghițan, T. Știrbu, C. „Propuneri pentru înființarea unor instituții spitalicești în regiunea Zlatnei și a Văii Arieșului (1786) (Proposals to establish medical units in Zlatna and Valea Arieşului regions (1786)", în *Din Istoria Medicinii Românești și Universale (History of Romanian and Universal Medicine),* sub îngrijirea prof. Valeriu Bologa, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1962.

Jiga, T. Caius. „Ordine guberniale transilvane și alte publicații românești (1766-1848)" (Transylvanian's Gubernium ordinances and other Romanian prints (1766-1848), în *Contribuții la Bibliografia Românească Veche (Contributions to Old Romanian Bibliography)*, Brașov, Editura Societatea de Științe Filologice, 1970.

Jiga, T. Caius. „Din trecutul vaccinării antivariolice în Țara Bîrsei" (Former smallpox immunization in Țara Bârsei), în vol. *Aspecte istorice ale medicinei în mediul rural (Historical aspects of the medicine in rural environment),* București, Editura Medicală, 1973.

Mârza, Eva. „Preocupări de diplomatică la Vasilie Popp" (Diplomatic work of Vasilie Pop), în *Tentația Istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor (History temptation. In memoriam of professor Pompiliu Teodor),* Cluj-Napoca, 2003, pp. 359-385.

Răduțiu, Aurel. Gyemant, Ladislau. *Repertoriul actelor oficiale prind Transilvania tipărite în limba română 1701 – 1847 (The Repertory of official documents regarding Transylvania printed in romanian 1701-1847),* București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981.

Rothbacher, Ernest. „Un spital antivenerian la Hălchiu în 1787" (A venereal desease hospital at Hălchiu in 1787), în vol. *Din Istoria luptei antiepidemice în România (History of anti-epidemic struggle in Romania)*, București, Editura Medicală, 1972, pp. 147 – 156.

Samarian, Pompiliu, Teodor. *Medicina și farmacia în trecutul românesc (Medicine and pharmacy in Romanian past),* București, 1938.

Sechel, Daniela. „Healthcare Policy and the Social Discipline Promoted by the Habsburg in Transylvania (1740-1830)", in Wolfgang Schmale (ed.) *Multiple kulturelle Referenzen in der Habsburgermonarchie des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, vol 24, 2010.

Simonescu, Dan. Hodoș, Nerva. *Bibliografia Românească Veche (Old Romanian Bibliography),* Tomul IV, București, Ediția Academie Române, 1944.

Spielmann, Jozef. „Reforma chenotiană a sistemului austriac de carantină"(The chenotian reform of Austrian quarantine system) în vol. *Din Istoria luptei antiepidemice în România (History of anti-epidemic struggle in Romania)*, București, Editura Medicală, 1972, pp. 115-122.

Turcu, C. „Rețete medicale de la începutul secolului al XIX-lea" (Medical prescriptions from the begining of 19th century), în *Istoria Medicinei. Studii și cercetări (History of Medicine. Studies and researches),* București, Editura Medicală, 1957, pp. 340-346.

Vintilă-Ghițulescu, Constanța. *Patimă și desfătare, Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească 1750-1860 (Lust and delight. About the little things of everyday life in romanian society 1750-1860)*, București, Editura Humanitas, 2015.